

**Володимир Залозецький і європейські візантинознавчі студії
першої половини ХХ ст.**

Авдикович Роксолана Михайлівна

Аспірантка кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій
ВНЗ «Український католицький університет»,
вул. Козельницька 2а, Львів 79026
e-mail: ravdykovych@ucu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-1660-5712

У статті розглянуто один з аспектів наукової спадщини Володимира Залозецького – дослідження візантійського мистецтва. Йдеться про формування дослідника як візантиніста, його теоретичні та методологічні підходи до вивчення творів мистецтва. Особливу увагу зосереджено на вивченні науковцем пам'яток візантійського мистецтва на українських землях в контексті ширших загально-мистецьких тенденцій. У статті аналізуються теоретичні узагальнення В. Залозецького про особливості рецепції візантійської спадщини на українських теренах, де відбувалася зустріч візантійських і західних цивілізаційних впливів.

Ключові слова: В. Залозецький, віденська школа, мистецький стиль, автохтонна мистецька традиція, мистецька сфера.

**Владимир Залозецкий и европейские византиноведческие исследования
первой половины ХХ в.**

Авдикович Роксолана Михайловна

аспірантка кафедри класических, византийских и средневековых студий
ВУЗ «Украинский католический университет»,
ул. Козельницкая 2а, Львов 79026
e-mail: ravdykovych@ucu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-1660-5712

В статье рассматривается один из аспектов научного наследия Владимира Залозецкого – исследование византийского искусства. Речь идет о формировании исследователя как византиниста, его теоретических и методологических подходах к изучению произведений искусства. Особое внимание сосредоточено на изучении ученым памятников византийского искусства на украинских землях в контексте более широких общехудожественных тенденций. В статье анализируются теоретические обобщения В. Залозецкого об особенностях рецепции византийского наследия на украинской территории, где происходила встреча византийских и западных цивилизационных влияний.

Ключевые слова: В. Залозецкий, венская школа, художественный стиль, автохтонная художественная традиция, сфера искусства.

Wladimir Zaloziecky and European Byzantine Studies in the first half of the 20th century

Avdykovych Roksolana

PhD student at the Department of Classical, Byzantine and Medieval Studies
Ukrainian Catholic University
2a Kozelnytska st., Lviv, 79026
e-mail: ravdykovych@ucu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-1660-5712

This article deals with one aspect of Wladimir Zaloziecky's scientific heritage – the study of Byzantine art. The survey begins with his formation as a Byzantinist while having acquired theoretical and methodological approaches to the study of art. W. Zaloziecky appealed scholars to study single artistic phenomena first and then to analyze them in the context of broader artistic trends and their interrelations. He emphasized that one should go not from generalizations to individual art objects, but to draw general conclusions after having based on the investigation separate facts. W. Zaloziecky presented the researches of Byzantine sacred architecture in the Ukrainian lands (St. Sophia Cathedral in Kyiv, Transfiguration of the Lord Cathedral in Chernihiv). He was the first to publish his studies on the Byzantine style Galician icons (15th-17th centuries) and substantiated the relevance of their further study. W. Zaloziecky identified Dnieper Ukraine as a shield of the Byzantine foundations of culture, which was later a reservoir of traditional foundations of Ukrainian culture. Galicia is considered a unique region where Byzantine and Western cultures were in dialogue, their mutual enrichment. W. Zaloziecky revealed a positive perception of Byzantine art and appealed for more thorough studies in this area. Apart from scholarly work, he lectured at the Lviv Theological Academy, travelled to Ravenna, Constantinople, and Asia Minor. These expeditions enabled scholar to make his discoveries while directly examining art objects. W. Zaloziecky published his research results in several monographs with the special attention on byzantine tradition in the Art of the Central and Southern Europe.

Keywords: *W. Zaloziecky, Viena school, art style, autochthonous art tradition, art sphere.*

Спектр наукових і світоглядних зацікавлень Володимира Залозецького (1896–1959) є доволі широким. Його напрацювання включають статті, окремі монографії, дописи в пресі про актуальні мистецькі та соціальні події, їх оцінка, огляди і рецензії нових закордонних видань та історіософські праці. Значний сегмент в доробку вченого присвячений вивченню мистецтва Візантії, візантійської культурної спадщини в Південній та Східній Європі й на території українських земель зокрема.

Першу спробу впорядкування бібліографії В. Залозецького здійснила у 1999 р. Ярослава Павличко-Александрович [9], взявши за основу перелік праць вченого у збірнику джерел до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові

«Світильник істини» [11, с. 227–233]. Публікації науковця написані французькою, італійською і, переважно, німецькою та українською мовами. Також опубліковано переклади українською окремих іншомовних праць ученого. Багато аспектів біографії та наукової спадщини В. Залозецького потребують подальшого дослідження. Однією з причин недостатнього їх вивчення був той факт, що персональні дані науковця було внесено до «чорного списку» п'ятдесятьох найнебезпечніших антирадянських діячів в Україні, імена яких суворо заборонялося цитувати і згадувати в пресі [8, с. 464].

Важко пояснити причини зацікавлення В. Залозецького Візантією, однак можна говорити про джерела отримання знань про візантійську цивілізацію. На формування В. Залозецького як науковця вплинуло середовище Віденського університету, де він студіював з 1914 по 1919 р. історію мистецтва та археологію у професора Макса Дворжака (1874–1921). В. Залозецький завершив навчання, захистивши докторську працю «Історія епохи Відродження – архітектура та скульптура у Кракові» («Zur Geschichte der Renaissance – Architektur und Plastik in Krakau») [11, с. 227]. Відповідно до принципів віденської школи мистецтвознавців, аргументи науковця повинні були базуватися на аналізі найпростіших художніх феноменів, а не на узагальнених ідеалістичних міркуваннях [2, с. 119]. Отримавши відповідний вишкіл, В. Залозецький закликав дослідників історії українського мистецтва перш, ніж писати синтетичні праці, збирати і вивчати поодинокі дослідницькі питання, пройти обробку джерельного матеріалу [4].

Першою візантинознавчою публікацією в переліку бібліографії В. Залозецького є стаття «Візантійська стилізація» [3], що вийшла друком 1924 р. Вона дає читачеві уявлення про особливості сприйняття, вивчення, розуміння та інтерпретації європейськими вченими візантійського мистецтва. Зокрема автор статті згадав ретельно укладений і вперше виданий 1913 р. підручник Оскара Вульфа (1864–1944) «Ранньохристиянське і візантійське мистецтво» [26]. На думку В. Залозецького, Оскар Вульф досить побіжно згадав особливості іконоборчого періоду, розуміння якого допомогло б чіткіше з'ясувати творчу напругу в царині мистецтва у Візантії. Також автор праці, мовляв, дещо перебільшив твердження про виникнення Відродження в результаті поєднання європейського «прагнення до мистецтва» (Kunstwollen) з «псевдоантичною» традицією Візантії [3, с. 50]. Аналізуючи працю Дмитра Айналова (1862–1939) «Елліністичні основи візантійського мистецтва» [1], В. Залозецький зазначає, що її автор застосовував лише іконографічний підхід до творів мистецтва, механічно класифікував твори мистецтва, не звертаючи уваги на питання стилю і, таким чином, прийшов до висновку, що основою візантійського мистецтва були елліністичні елементи, мистецтво Александрії, Сирії і Палестини. Не задовольняло В. Залозецького й те, як Никодим Кондаков (1844–1925), учитель Д. Айналова, характеризував візантійські мініатюри (Віденський Діоскорид, Віденська Книга Буття) і мозаїки храму Санта Марія Маджоре, в яких вбачав занепад стилю [3, с. 51].

Натомість д-ру Залозецькому імпонує теоретичний підхід Вільгельма Воррінгера (1885–1965). Цей вчений у праці «Абстракція та емпатія» [25] поділив загальноєвропейські мистецькі течії на дві групи «прагнення до мистецтва»: 1) органічно-природна група (натуралістичне відтворення довколишньої дійсності: наприклад, у класичному мистецтві) 2) абстрактна (відображення дійсності з використанням принципів геометричності, симетричності, застосуванням

кристалічних форм: наприклад, у єгипетському, арабському, візантійському мистецтві). В основу візантійського мистецтва В. Воррінгер поставив антично-римське мистецтво та християнське, яке було семітського походження і тому мало нахил до абстрактності. До того ж, відповідно до його тверджень, мистецтво Візантії знало ісламського впливу й у ньому перемогли неантичні абстрактні елементи. Візантійське мистецтво В. Воррінгер поділив на три часові відрізки: період до Юстиніана з перевагою абстрактних елементів; Македонський ренесанс з домінуванням античних органічних елементів; комнінівське повернення до застосування абстрактних елементів [3, с. 55–58].

В. Залозецький зазначає, що В. Воррінгеру не слід було підходити до аналізу мистецьких стилів, використовуючи дедуктивний метод. До того ж, основа візантійського стилю доби Комнінів (стилізація, кристалізм) також проявляється в той час і на Заході. На думку науковця, візантійська стилізація полягає у використанні лінії, яка у фігуральній композиції виконує певну функцію (сполучення окремих частин композиції в оптично-просторову цілість; замкнення фігури у собі, відділенні її від простору). На думку В. Залозецького, візантійська стилізація частково полягає на боротьбі оптичної лінії з ізолюючою. Він говорить про те, що оптична лінія з розписів у Помпеї та з катакомбних зображень переходить до візантійських мозаїк (наприклад, зображення Теодори в Равенні). Візантійська стилізація нищить гармонію гарних форм тіла з її матеріальним об'єктивізмом, і тому візантійські святі виглядають неземними постатями [3, с. 51–52].

Опублікувавши 1926 р. у Відні статтю «Візантійське походження Софійського собору в Києві і Спасо-Преображенського собору в Чернігові» [27], В. Залозецький вводить в європейське академічне середовище інформацію про пам'ятки візантійської архітектури на українських землях. У вступній частині до статті «Пам'ятки візантійської архітектури на території України» [28] науковець обґрунтовує актуальність дослідження поширення впливу візантійського мистецтва у Східній Європі. У цьому контексті автор формулює такі проблеми: 1) чи територія Русі входила в сферу впливу візантійського мистецтва? 2) якими шляхами візантійські мистецькі віяння сягали території Русі? 3) чи можуть дослідники говорити про довізантійську автохтонну мистецьку традицію (*vorbyzantinische autochtonne Kunsttradition*) на окремо взятій території Південно-Східної Європи? Поруч з переліком опцій для розмірковувань автор дослідження ставить питання про те, чи можна включати в рамки візантійського мистецтва творчі надбання тих народів, які долучились до візантійської спадщини? В. Залозецькому були відомі спроби вирішити ці проблеми з національно-романтичних позицій. Такий підхід деяких вчених не задовільняв науковця через свою односторонність та обмеженість і призводив до того, що цілі регіони, в такому випадку, були б ізолюваними від загально-мистецьких тенденцій. Дослідника не влаштовувало романтично-національне поняття «прадавнього місцевого мистецтва» (*lokale Urkunst*), ні «матеріалістична теорія середовища» (*Milieutheorie*).

У своїх працях В. Залозецький виокремлює дві мистецькі сфери – західноєвропейську та східноєвропейську. Незважаючи на відмінності в експлуатації римської мистецької спадщини в різних частинах Західної Європи, на його думку, ще рано говорити про особливий національний розвиток того чи іншого регіону, однак тут вже спостерігалися ознаки певної локальної диференціації. У мистецтві Південної та

Східної Європи пізньоантичного і ранньосередньовічного періоду регіональні особливості проявлялися слабше, оскільки в його основі лежав надзвичайно тонкий однорідний пласт римського мистецтва, або ж він взагалі був відсутній як от на території північної Русі. В цьому відношенні, на думку вченого, полягала відмінність обох мистецьких сфер [28, с. 212–213].

В. Залозецький поглибив вивчення особливостей мистецьких сфер Заходу і Візантії у статті «Софійський собор у Києві і його відношення до візантійської архітектури» [6]. Зокрема він вбачає відмінність між західноєвропейською та візантійською мистецькими сферами у тому, що східно-римська частина держави ромеїв зберегла тяглість від давньої Римської імперії. Відтак з часом у Візантії далися взнаки напруга між новими християнськими і давніми античними традиціями. На Заході християнська релігія не зустрічала опору з боку античної держави, оскільки вона як політична інституція перестала існувати. Це, у свою чергу, вплинуло на відмінний розвиток латинського і східного християнства. На Заході християнство здійснювало рух у напрямку поглиблення і одухотворення християнської ідеї (спіритуалізації). На Сході Церква пішла на компроміс з римськими державними інституціями.

Відштовхуючись від дослідження Софії Київської, В. Залозецький почав вивчати питання про візантійське походження п'ятинавних хрестовокупольних храмів на території Східної Європи в окремій розвідці на сторінках часопису «Byzantinische Zeitschrift» [31]. Науковець ставить завдання знайти аналоги п'ятинавних храмів з куполом над їх перетином. Він по черзі порівнює Софію Київську з такими будівлями: храм у Мартирополі, церква у Мокві (Абхазія); катедра Ліпса та храм Фенарі Ісса у Константинополі. Науковець спростовує кавказьку (висунув Йозеф Стжиговський) [22] і малоазійську (Микола Брунов) [14] гіпотези походження київської святині. На думку дослідника, Софія Київська постала на царгородському прототипі. Її взірцем могла бути т. зв. Нова церква (Νέα Ἐκκλησία), побудована у Константинополі Василієм I між 876 і 880 рр. Д-р В. Залозецький також спростовує гіпотези, в яких як прототипи Софії Київської вказуються п'ятиапсидний храм у Херсонесі та катедра св. Марка у Венеції. Окрім того, дослідник піддає критиці автохтонну гіпотезу, яка, на його переконання, була відгуком романтичних течій, які глорифікували національну минувшину. Те, що Софіївський храм не має аналогій ані на Заході, ані у Візантії, а є локальним мистецьким витвором входить у протиріччя із законами історії, оскільки, на думку професора, жодна мистецька пам'ятка не стоїть за межами певного історично обумовленого мистецького стилю [6, с. 316].

Глибші міркування про зустріч Заходу і Сходу в історії українського мистецтва зустрічаємо в статті «Між Окцидентом і Візантією в історії українського мистецтва» [5]. Окресливши хронологічну перспективу історії мистецьких проявів на українських теренах, В. Залозецький виділяє два вектори мистецьких впливів, що були активними в різних часових періодах – давніший (південний) і пізніший (західний). В основі розвитку українського мистецтва він розташував візантійське мистецтво. Нижній мистецький пласт, відповідно до його тверджень, становив спільну основу для цілої Східної Європи. Згодом у верхніх шарах він диференціювався під впливом окцидентальних мистецьких течій.

Південно-візантійська вісь, за міркуваннями В. Залозецького, в особливий спосіб позначилась на культурно-духовній історії українських земель, бо сполучила

її із середземноморською античною культурою, репрезентантом якої в період середньовіччя була Візантія [5, с. 6]. Далі вчений розвиває це твердження й говорить про те, що південно-візантійська вісь лягла в основу подальшого цивілізаційного розвитку територій між Дніпром і Дністром, ставши т. зв. хребтом, довкола якого зосереджувалися культурно-духовні надбання цих земель, а згодом тут на основі візантійської культури сформувався «резервуар традиційних основ». Подніпров'я вчений назвав «найсильнішим забором візантійських основ культури» [5, с. 8]. Згодом, за його словами, ця вісь послабилась, зокрема в XIII ст. під впливом татарських набігів на Русь, а також через перенесення центру державного життя в західну частину держави. В. Залозецький вказує також на інший чинник ослаблення осі Київ-Константинополь, а саме говорить про внутрішнє ослаблення Візантії через значний натиск ісламу та походи хрестоносців.

На думку В. Залозецького, перенесення політичного центру з Києва на захід, у Галицько-Волинське князівство дав проявитися іншому вектору, тобто перпендикулярному, окцидентальному. Професор пише, що цю вісь важко чітко окреслити через те, що просто визначити її окремі культурні осередки, оскільки вони були значно більше диференційовані в національному плані, а їхні напрями впливу часто змінювались [5, с. 6].

Отже, за словами В. Залозецького, «зудар», зіткнення візантійської й окцидентальної культури сколихнув духовні основи українських земель. Особливість зустрічі обох цивілізацій на українських теренах, відповідно до його міркувань, призвело до зближення обох культур і «обопільне запліднення їх творчими потугами» [5, с. 7]. Головним результатом вищезгаданих процесів була глибока диференціація основ візантійської культури під впливом західної. В цьому, на думку вченого, полягає відмінність українських земель від інших східноєвропейських. Далі автор зазначає, що в Північній Русі візантійські основи були підкріплені впливами зі сходу. Туди теж долучились впливи Заходу, однак там вони не були до кінця переосмисленими й трансформованими. Врешті на цьому ґрунті витворилась московська форма культури [5, с. 8].

І знову, повертаючись до питання західноукраїнських земель, В. Залозецький говорить, що вплив Заходу в цьому регіоні був найінтенсивніший, відтак культурна диференціація, яка розпочалася ще в середньовічний період, була тут більш органічною. Також автор зазначає, що в Галичині в княжу добу, а також в період після занепаду Візантії проявлялися тенденції до відновлення візантійських впливів, однак вони вже не йшли безпосередньо через Константинополь – Київ, а через Балкани, Молдову, Волощину [5, с. 8]. Ілюстрацією цих тверджень можуть слугувати аргументи зі статті «Збірка ікон Греко-католицької богословської Академії у Львові» [30]. Тут д-р Залозецький подає мистецтвознавчий аналіз чотирьох ікон з колекції музею семінарії, чим привертає увагу до важливості цієї маловідомої скарбниці візантійського живопису на території Східної Галичини. Ці пам'ятки сакрального мистецтва охоплюють період трьох століть: ікона св. Юрія (поч. XV ст.), Богородиця-Одигітрія (поч. XVI ст.), зображення двох апостолів Якова і Томи (пер. пол. XVI ст.); два Розп'яття (XVII ст.). У згаданих іконах простежуються риси візантійського стилю (видовженість фігур святих, гармонізація кольорів), але поряд з цим проявляють себе і західні впливи (вираження емоцій в постажах, яскравіші барви, багатша палітра кольорів).

У зібраних д-ром Павлом Сеницею «Джерелах до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові» дізнаємося про те, що Володимир Залозецький з 1928 по 1939 р. викладав у Греко-Католицькій Богословській Академії, куди він прибув на запрошення митрополита Андрея Шептицького. Тут він викладав історію мистецтва: курс ранньохристиянського мистецтва, візантійське мистецтво, історію українського мистецтва [10, с. 373–374]. Професор Залозецький часто їхав до різних країн з метою наукових досліджень. Зокрема в 193–1934 рр. він побував у Равенні, Константинополі, Малій Азії [10, с. 374]. Ці подорожі, мабуть, дали йому можливість поглибити власні знання у сфері візантійського мистецтва й робити висновки безпосередньо оглядаючи пам'ятки візантійського мистецтва.

В процесі викладацької і наукової роботи В. Залозецький систематизував напрацювання, зокрема видав підручник «Огляд історії старохристиянського мистецтва» (1934 р.) [7]. У ньому цікавими є зауваження автора щодо походження терміну «базиліка», яким позначали в антично-римську добу низку громадських будівель. Це, на думку науковця, пояснює причину постанови теорії залежності старохристиянської базиліки від римської базиліки. Як зазначає В. Залозецький, в період перед правлінням Константина Великого сакральні споруди окреслювались такими термінами: на сході – *ὁ οἶκος*, *ὁ προσηκτῆριος*, *τὸ κυριακόν*; на заході – *dominicium*, *ecclesia*, *conventiculum*. Перший раз слово «базиліка» для означення храму, за словами дослідника, вжив Константин Великий у листі до єпископа Макарія в Єрусалимі (Eusebius. *De vita Constantini III*, 31 – *βασιλικὴν τῶν ἀπανταχοῦ βελτίονα*) та до єпископів Африки *basilicam ecclesiae catholicae, quam in Constantina civitate iusseram fabricari* (*De basilica catholicis erepta*) [7, с. 54]. Згодом досвід викладання і подальших досліджень переріс у видання наступних узагальнюючих праць: «Візантійська архітектура на Балканах та її диференціація під західними та ісламськими впливами» (1955) [19]; «Ранньохристиянське мистецтво» (1963) [18]; «Візантійське мистецтво» (1963) [20]. Особливістю останнього в цьому переліку монографічного дослідження про візантійське мистецтво є те, що половину тексту (понад сто сторінок) автор присвячує пам'яткам із східноєвропейської території – архітектурі Києва, Новгорода, Москви. Окремо розглядає мистецтво Балкан, особливості сербської та моравської архітектурних шкіл. Також В. Залозецький окремий параграф присвячує питанням історії середньовічного мистецтва у Молдавії і Волощині.

Праці В. Залозецького були помітні в європейському академічному середовищі. Відтак, Едмунд Вайганд здійснив короткий огляд його дослідження «Візантія і Захід у дзеркалі їхніх мистецьких проявів» [24]. Річард Краутхаймер, публікуючи 1965 р. монографію «Ранньохристиянське і візантійське мистецтво» [17], взяв до уваги такі праці В. Залозецького: «Церква св. Софії в Константинополі і її місце в західній архітектурі» [29]; «До питання про візантійське походження п'ятинавних хрестокупольних храмів» [31]; «Візантійська архітектура на Балканах та її диференціація під західними та ісламськими впливами» (1955) [19]. Останнє у вище згаданому переліку дослідження про візантійську архітектуру на Балканах подане в переліку бібліографії до книги Алесіса Пітера Власто «Запровадження християнства у слов'ян» (1970) [23], пізніше зустрічається в статті 1993 р. Воїслава Корача «Сербська архітектура між Візантією та Заходом» [16].

Серед сучасних досліджень, які б містили покликання на праці В. Залозецького (мова йде книги «Церква св. Софії в Константинополі і її місце в західній архітектурі»

[29]) варто згадати працю Надін Шібіллі «Храм св. Софії та сприйняття візантійської естетики» (2014 р.) [21]. Вальдемар Делуга у статті за 2010 р. «Львівські дослідження мистецтва православних храмів» [15] наголошує на важливості досліджень пам'яток поствізантійського мистецтва на території Центрально-Східної Європи попередніх поколінь дослідників, серед яких згадує статтю В. Залозецького «Збірка ікон Греко-католицької богословської Академії у Львові» [30].

Те, що В. Залозецький сформувався як дослідник у Відні, мало позитивний вплив на всю подальшу наукову кар'єру. Науковець збагатив міжнародне академічне середовище результатами вивчення пам'яток візантійського мистецтва, що розташовані на українських землях і обґрунтував актуальність їх дослідження. До того ж В. Залозецький сформував позитивне сприйняття візантійського мистецтва і закликав до подальших ґрунтовніших студій. Підхід до вивчення мистецьких процесів і ролі візантійської спадщини на території українських земель був по змозі безстороннім, а нові на той час теоретичні й методологічні підходи збагатили й урізноманітнили молоді паростки української візантиністики.

Література

1. Айналов Д. Эллинистические основы византийского искусства. Санкт-Петербург, 1900.
2. Базен Ж. История истории искусства: От Вазари до наших дней. Москва, 1995.
3. Залозецький В. Візантійська стилізація // Літературно-науковий вістник. 1924. № 83. С. 49–58.
4. Залозецький В. Дві історії українського мистецтва // Стара Україна. 1925. № 7–10. С. 163–166.
5. Залозецький В. Між Окцидентом і Візантією в історії українського мистецтва // Мистецтво і культура. Львів 1939. Вип. 1. С. 5–17.
6. Залозецький В. Софійський собор у Києві і його відношення до візантійської архітектури // Записки чина св. Василя Великого. Львів, 1930. Т. 3. Вип. 3–4. С. 309–310.
7. Залозецький В. Церковне мистецтво. Огляд історії старохристиянського мистецтва. Львів, 1934.
8. Козак Р. Мистецтвознавча спадщина Володимира Сас-Залозецького // Народознавчі зошити. 1999. С. 464–469.
9. Павличко-Александрович Я. З Матеріали до бібліографії Володимира Залозецького // Народознавчі зошити. 1999, № 4. С. 520–527.
10. Пристай М. Львівська Греко-католицька духовна семінарія (1783–1945). Львів–Рудно, 2003.
11. Світильник істини. Джерела до історії української католицької Богословської Академії у Львові. 1928– 929– 944. Торонто–Чікаго, 1973. Ч. 1.
12. Тен Г. Фільософія штуки. Львів, 1902.
13. Тэн И. Философия искусства. Москва, 1996.
14. Brunov N. Die fünfschiffige Kreuzkuppelkirche in der byzantinischen Baukunst // Byzantinische Zeitschrift. 1927. № 27. S. 63–98.

15. Deluga W. Die Lemberger Forschung zur Kunst der orthodoxen Kirche // Towards Rewriting? New Approaches to Byzantine Archaeology and Art. Proceedings of the Symposium on Byzantine Art and Archaeology. Cracow, September 8–10, 2008 / Series Byzantina. Warsaw, 2010. Vol. 8. P. 267–281.
16. Korač V. Serbian Architecture between Byzantium and the West // Serbs in European Civilization. Beograd, 1993.
17. Krautheimer R. Early Christian and Byzantine Architecture. Baltimore, 1965.
18. Sas-Zaloziecky W. Die altchristliche Kunst. Frankfurt am Main, 1963.
19. Sas-Zaloziecky W. Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendlandischen und islamischen Einwirkungen: Studien zur Kunstgeschichte der Balkanländer. München, 1955.
20. Sas-Zaloziecky W. Die Byzantinische Kunst. Frankfurt am Main, 1963.
21. Schibille N. Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience. London, 2016.
22. Strzygowski J. Die Baukunst der Armenier und Osteuropa. Wien, 1918. Bd. 2.
23. Vlasto A. P. The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs. Cambridge, 1970.
24. Weigand E. Besprechungen. W. Zaloziecky. Byzanz und Abendland im Spiegel ihrer Kunsterscheinungen // Byzantinische Zeitschrift. 1937. S. 450–452.
25. Worringer W. Abstraktion und Einfühlung. München, 1909.
26. Wulff O. Altchristliche Und Byzantinische Kunst. Handbuch der Kunstwissenschaft. Berlin-Neubabelsberg, 1913.
27. Zaloziecky W. Byzantinische Provenienz der Sophienkirche in Kiew und der Erlöserkathedrale in Tschernihow. Wien, 1926.
28. Zaloziecky W. Die byzantinischen Baudenkmäler auf dem Gebiet der Ukraine // Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slaven. 1927. Bd. 3. H. 2. S. 209–230.
29. Zaloziecky W. Die Sophienkirche in Konstantinopel und ihre Stellung in der Geschichte der abendländischen Architektur. Roma, Freiburg im Breisgau, 1936.
30. Zaloziecky W. Ikonensammlung an der griechisch-katholischen theologischen Akademie in Lemberg // Byzantinische Zeitschrift. 1935. S. 70–77.
31. Zaloziecky W. Zur Frage des byzantinischen Ursprungs der fünfschiffigen Kreuzkuppelkirche // Byzantinische Zeitschrift. 1928. № 28. S. 372–391.